

Mateusz Napierała

Tytuł pracy w języku polskim:

Żelazo w kulturze starożytnego Egiptu przed Okresem Późnym

Streszczenie pracy w języku polskim:

Cywilizacja starożytnego Egiptu zawdzięcza swój dynamiczny rozwój umiejętności obróbki różnych metali. Prężnie rozwijająca się metalurgia pozwoliła Egipcjanom na wykorzystywanie miedzi oraz złota już w IV tys. p.n.e. oraz stopniowe doskonalenie ich obróbki od czasów Starego Państwa aż po Okres Późny. Skarby, znane z licznych grobowców – choć zachowała się tylko ich niewielka liczba w porównaniu do tego co znane jest z tekstów – świadczą o wysokim kunszcie i precyzji wykonywania metalowych artefaktów, niegdyś obecnych w starożytnym Egipcie w różnych kontekstach. Wśród nich nielicznie zachowane przedmioty żelazne wyróżniają się wyjątkową pozycją zajmowaną w mentalności Egipcjan.

W starożytności, zarówno na Bliskim Wschodzie, jak i w Egipcie, wykorzystywane były dwa źródła żelaza: żelazo z rudy i żelazo meteorytowe. Żelazo jest metalem stosunkowo miękkim i ciągliwym, a przedmioty wykonywane z niego poprzez kucie na gorąco nie były ani twardsze, ani bardziej wytrzymałe od tych wykonywanych z brązu. Żelazo było poddawane obróbce dopiero po podgrzaniu do temperatury $> 1100^{\circ}\text{C}$, w celu uzyskania plastycznej masy podatnej na dalsze kształtowanie. Zanim kucie żelaza na gorąco stało się technologicznie możliwe stosowano kucie na zimno, w trakcie którego wykorzystywano techniki znane z obróbki innych metali, takich jak miedź. Wynalezienie pod koniec II tys. p.n.e. metod nawęglania i hartowania zwiększyło znacznie wytrzymałość i twardość stopów żelaza. To w 2 poł. II i w I tys. p.n.e. dochodzi do znaczącego przełomu i opanowania obróbki żelaza w stopniu pozwalającym na produkcję z niego przedmiotów na masową skalę.

Metalurgia żelaza w starożytnym Egipcie od IV tys. p.n.e. do końca II tys. p.n.e. rozwijała się bardzo powoli. Od pierwszych prób obróbki tego metalu w okresie Naqada do końca Średniego Państwa żelazo znane jest z pojedynczych obiektów, często zachowanych fragmentarycznie. Dopiero w Nowym Państwie i III Okresie Przejściowym pojawiają się istotne zmiany w liczbie zachowanych przedmiotów oraz kontekstach ich wykorzystywania.

Brak warsztatów lub ich pozostałości w postaci żużlu przed Okresem Późnym może świadczyć o tym, że żelazo było obrabiane w warsztatach, w których obrabiano miedź i brąz. Najprawdopodobniej udział żelaza był na tyle niewielki, że niemożliwe było zachowanie się jakichkolwiek śladów. Zatem żelazo i przedmioty żelazne aż do początków Okresu Późnego pozyskiwane były głównie z trybutów oraz darów od zagranicznych władców. Z początków tego okresu z Deltą Nilu pochodzą pierwsze egipskie warsztaty obrabiające żelazo, których powstanie jest skutkiem kontaktów Egipcjan z cudzoziemcami m.in. Grekami, Asyryjczykami oraz mieszkańcami Syro-Palestyny.

Przedmioty żelazne pojawiające się przez cały okres dynastycznego Egiptu najczęściej występowały pojedynczo (z niewielkimi wyjątkami) i głównie w kontekście grobowym oraz świątynnym. Artefakty wykonane z żelaza powstałe przed początkiem Okresu Późnego przybierały formę biżuterii, amuletów, broni krótkiej, broni dystansowej, rzadko naczyń, a jeśli były to narzędzia to zdecydowanie nie służyły praktycznym celom. Zmiany widoczne są dopiero w III Okresie Przejściowym – większość przedmiotów żelaznych pochodzi z kontekstu grobowego, jednak zachowały się również takie, które wykorzystywane były w osadach.

Obecny w piśmiennictwie egipskim termin *bjA*, do tej pory (w starszej literaturze pochodzącej z XIX i XX w.) błędnie interpretowany jako żelazo, należy tłumaczyć według najnowszych badań bazujących na ustaleniach z końca XX w. i początku XXI w. jako metal (ten użytkowy), w przeciwieństwie do metali szlachetnych (np. złota czy srebra). Najnowsza literatura jasno wskazuje, że nie mamy odpowiednich przesłanek ani dowodów wskazujących na tłumaczenie słowa *bjA* jako żelaza. Początkowo metalem użytkowym była miedź, zatem słowa metal użytkowy i miedź mogły występować jako synonimy. Egipcjanie znali i obrabiali miedź już od czasów predynastycznych. Była jednym z najważniejszych metali stosowanych w rzemiośle, nie tylko do produkcji narzędzi czy broni, ale także rzeźb i przedmiotów religijnych. Wraz z rozwojem cywilizacyjnym i stopniowym pojawianiem się nowych metali słowo *bjA* pozostało w świadomości Egipcjan ogólnym określeniem na metal. W trakcie rozwoju metalurgii miedzi, każdy inny metal był przyrównywany do znanego i stosowanego już na szeroką skalę surowca, dlatego pojęcie zarezerwowane początkowo dla metalu, następnie oznaczało miedź, a w dalszej kolejności mogło być rozszerzane o inne metale. Możemy przypuszczać, że gdy już żelazo i przedmioty żelazne zaczęły pojawiać się w Egipcie, stopniowo dołączono je, jako jedno z możliwych znaczeń, do ogólnie używanego słowa *bjA*. Żelazo znane aż do czasów Nowego Państwa tylko z nielicznych pozostałości nie potrzebowało osobnego słowa na jego określenie.

Terminu *bjA* po raz pierwszy został wykorzystany w Okresie Wczesnodynastycznym. Następnie pojawił się w Starym Państwie. Dzięki analizie tekstów z tego okresu możemy wskazać moment, w którym następuje wykształcenie się dwóch form zapisu słowa *bjA* – koniec V dynastii. Widoczne jest to w licznych przykładach z tego okresu, takich jak teksty religijne, administracyjno-prawne, dekrety i annały królewskie, listy ofiar oraz przedstawienia warsztatów metalurgicznych. Jedna z form *bjA* odnosiła się do metalu wykorzystywanego w kontekście utylitarnym, np. do produkcji posągów, narzędzi, okuć drzwi czy statków. Natomiast druga forma spotykana w tekstach religijnych odnosiła się do metalu mającego religijne konotacje (stworzono z niego m.in. tron władcy, jego berło i jego kości, ostrza *sbA* czy naczynia na piwo). Oba konteksty podkreślały z jednej strony prestiżowy charakter surowca *bjA* a z drugiej jego istotny udział w odrodzeniu zmarłego. Warto podkreślić, że mimo tej dwoistości wciąż mamy do czynienia z jednym słowem o tym samym znaczeniu tylko zapisywanym z wykorzystaniem innych determinatywów. Słowo *bjA* było stosowane we wszystkich wyżej wymienionych kontekstach aż do czasów Nowego Państwa. Dopiero w połowie XIX dynastii wykształcił się termin określający żelazo - *bjA n pt*. Powstał on na skutek kontaktów międzynarodowych z ludami posługującymi się językiem akadyjskim prowadzonych od czasów XVIII dynastii. Należy podkreślić, że mimo iż jedną z przyczyn jego powstania było tłumaczenie mezopotamskiego terminu na żelazo AN.BAR, termin *bjA n pt* ma bez wątpienia korzenie egipskie.

Przemiany 1 poł. I tys. p.n.e. doprowadziły do otwarcia się Egiptu na nowe i przyjęcia metalurgii żelaza, która początkowo ograniczona była tylko do kilku ośrodków egipsko-greckich w Delcie. Grecy obecni na terenie Egiptu niewątpliwie wpłynęli na przyjęcie i rozwój metalurgii żelaza w kraju nad Nilem, gdyż to w ośrodkach, które zamieszkiwali razem z Egipcjanami powstały pierwsze warsztaty obrabiające żelazo (Tell Dafana i Naukratis). Duży wkład w ten postęp mieli także Asyryjczycy, którzy najeżdżając Egipt w czasach XXV dynastii, posługiwali się już bronią wykonaną z tego metalu. Pomimo faktu, że na terenie Nubii wcześniej niż w Egipcie zaobserwowano pierwsze próby warsztatowej obróbki żelaza, to nie miała ona znaczącego wpływu na powstanie warsztatów tego metalu w kraju nad Nilem, lecz bez wątpienia przysłużyła się rozwojowi metalurgii żelaza w 1 poł. I tys. p.n.e.

Niewielka liczba i sprecyzowany kontekst, w jakim występowały przedmioty żelazne w Egipcie, wskazują na ich wysoki status, który potwierdzała ich rola w darach, trybutach i kontekście grobowym. Metal *bjA* wykorzystywany był do celów religijnych i w ideologii władzy królewskiej, mając duże znaczenie kulturowe i wysoki status symboliczny. Władcy

egipscy wykorzystywali również termin *bjA n pt* do podkreślania swojej potęgi, boskiego statusu i siły. Zatem przejście z ograniczonej produkcji do szerokiej dystrybucji na początku I tys. p.n.e. na Bliskim Wschodzie, a w Egipcie w połowie I tys. p.n.e., niewątpliwie wpłynęło na zmianę pozycji i znaczenia, jakie przypisywano żelazu. Metal wykorzystywany dotychczas w rytuałach religijnych i funeralnych stał się jednym z surowców utylitarnych, z którego produkowano narzędzia i broń umożliwiające rozwój gospodarki i armii.